

Kemal Ümmî Dîvânî'nin Makâlât Adlı Yazması ve Dil Özellikleri

The Manuscript Of Kemâl Ümmî's Dîvân Named 'Makâlât' And It's Lingual Features

Bilâl AKTAN*

Özet

Gerek Türkiye'de gerek dünyanın çeşitli kütüphanelerinde Kemal Ümmî Divanı'na ait elliden fazla yazma bulunmaktadır. Ancak bunların önemli bir kısmı ya tarihsiz, ya başı sonu eksik ya da bunlar daha sonraki devirlerde istinsah edilmişlerdir. Bunlara ek olarak belirlemiş olduğumuz yeni bir yazma ise Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi Zeytinolu Halk Kütüphanesi'nde 1089 numarada Makâlât adı ile kayıtlı bulunmaktadır. Bu, istinsah tarihi en eski olan üçüncü yazma durumundadır. Ses ve şekil bilgisi yönüyle çok önemli bir değişikliğe uğramamıştır; Eski Anadolu Türkçesini çok iyi temsil etmektedir. Türkçesine ait kelimelerin sözlüğü verilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kemal Ümmî, Dîvan, Makâlât, Eski Anadolu Türkçesi, sesbilgisi, şekil bilgisi.

Abstract

There are more than 50 manuscripts belonging to "Kemal Ümmî's Divan" in various libraries in Turkey and all over the world. However, an important fraction of them are either without a specific date or not complete or copied in the following periods. In addition to these documents, there is also another manuscript in Zeytinolu Halk Kutuphanesi in Tavşanlı town of Kutahya (Turkey), recorded as number 1089 under the title of "Makalat". This manuscript is known to be the third oldest copied of all. Regarding phonetic and morphological aspects, it wasn't exposed to any significant change, and thus, represents the Old Anatolian Turkish perfectly.

Key Words

Kemal Ummî, Divan of Kemal Ummî, Makâlât, Old Anatolian Turkish, phonetic and morphological aspects.

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Kemal Ümmî XV. yüzyılda (? - öl. 880/1475) Anadolu'da yaşayan ilk mutasavvıf Türk şairlerinden biridir. Şiirde muhteva yönünden *Yunus* takipçilerinden olmuş, az sayıda hece veznini kullanmakla birlikte, XV. yüzyılda genellikle aruz vezniyle *kaside*, *gazel*, *mesnevi* gibi klâsik nazım şekilleri ile şiirler söylemiş; tekke şiirinde kendinden sonraki bazı şairlere örnek teşkil etmiş şöhretli bir şahsiyettir. Hayatı tıpkı *Yunus Emre*'de olduğu gibi menkabelerle süslüdür. Şiirlerinde sade bir Türkçe kullanmış, aruz vezniyle yazmış olmasına rağmen halkın dilinden uzaklaşmamış, usta bir şairdir. İlâhî tarzındaki şiirleri ile şöhreti Anadolu sınırlarını aşmış *Kırım*, *Kazan*, *Taşkent* ve *Özbek* Türkleri arasında da tanınmıştır¹.

Kemal Ümmî'nin altı eseri vardır, bunlardan biri de Divan'ıdır. Bugüne kadar yapılmış çeşitli araştırmalardan anlaşıldığına göre Kemal Ümmî'nin Divan'ına ait elli bir değişik yazma belirlenmiştir². Ancak bunların önemli bir kısmının istinsah tarihi ya belirsiz, ya çok sonraki yüzyıllara ait, yahut da yazmanın başından sonundan eksikleri vardır. Burada üzerinde duracağımız yazma ise yeni bir yazma, yani elli ikinci yazmadır. Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi Zeytinöğlü Halk Kütüphanesi'nde 1089 numara ile kayıtlıdır. Müstensih, yazmanın sonunda **Makâlât-ı Kemal Ümmî** ifadesini kullanmış, başta ve sonda herhangi bir şekilde *divan* adı geçmemektedir. 11 Rebiülevvel 937 (7 Kasım, 1530)'de istinsahı bitirilmiştir. Özellikleri: Nesih yazı, harekeli, her sayfadaki beyit sayısı değişik, 114 yaprak, sırtı meşin mukavva cilt, 206x150 mm, (158x112mm). Müstensih, *Ahdî (?) bin Abdurrahman* Metnin harekeli olması önemli bir avantaj sağlamaktadır. Söz konusu yazma, mevcut bilgilere göre, en eski tarihli üçüncü yazma konumundadır³. Daha eski tarihli iki yazmadan sekiz ve on üç yıl gibi kısa süreler sonra istinsah edilmiştir⁴. Yazmayı incelediğimizde, Eski Anadolu Türkçesi'nin dil özelliklerine aykırı

¹ Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara 2004, 2. bs., s. 434-435.

² W. C. Hickman, Kemal Ümmî Dîvânı'na ait 19 değişik yazmayı tanıtırken "On The Manuscripts of The Dîvân of Ümmî Kemâl", *Journal of Turkish Studies*, Harvard 1979, c. III, s. 197-207), Hayati Yavuzer 42, (*Kemal Ümmî Hayatı, Sanatı ve Dîvânı: İnceleme-Metin*, [doktora tezi, 1997], Gazi Ü., Sos. Bil. Ens., Ankara, s. 50-63), Ramazan Sarıççek ise (*Kemal Ümmî Hayatı Sanatı, Eserleri ve Divanı - İnceleme Metin*, [doktora tezi, 1997], İnönü Ü., Sos. Bil. Ens., Malatya, s. 319-336) 40 adet Divan yazmasından söz etmektedir. Bu üç araştırmacının tanıttığı yazmalar karşılaştırıldığında, toplam 51 değişik Divan yazmasının bulunduğu anlaşılmaktadır.

³ Yazmanın başlığı şu şekildedir: "Li-şeyhî's-sâlikin ve kutbu'l-ârifin Ümmî Kemâl revvaḥallâhu remsehû fi't-tevhîdi ve'l-münâcâtî" **(1b)** İstinsah kaydına ilişkin bilgiler ise şu şekildedir: "Temmet Maḳâlât-ı Kemâl Ümmî bi-avnilâhi ve ḥüsni tevfiḳihi 'alâ yedi ez'afû'l-ibâd ve ahvechüm ilâ rahmeti Rabbihi'l-menâr li-ahdi bin 'Abdu'r-raḥmân fi'l-yevmi'l-hâmisi 'aşara min şehri rebî' (114a) u'l-evvel min şühürî sene seb'a ve şelâşine ve tis'a mi'e mine'l-hicretî'n-nübüvve ve'l-ḥamdü li'llâhi vahdehü ve şallallahü 'alâ seyyidinâ Muhammedin ve 'alâ âlihî ve şahbihî ve sellim teslimen dâyimen ebeden keşîran keşîrân ve en necid 'ayben nesebü'l-cemâl celle men lâ-aybe fihi ve 'alâ."

⁴ En eski yazma, İstanbul Atatürk (Belediye) Ktp. Muallim Cevdet 485'te kayıtlı ve 11 Şaban 923 (29 Ağustos 1517) tarihli yazma; diğeri Ankara Millî Ktp. Yaz. Böl. 167'te kayıtlı ve Rebiülevvel 928 (1522 Ocak) tarihli yazmadır.

düşen önemli istinsah değişikliklerinin yapılmadığını gördük. O yüzden, gerek Ramazan Sarıççek ve gerek Hayati Yavuzer, Kemal Ümmî Divanı'nı edebî yönden incelemişler ise de, dil özelliğine, ses ve şekil bilgisine ışık tutması için, yazılış tarihi eski olan *Makâlât (Divan)*'tan hareketle dil bakımından kısa bir değerlendirme yapmayı yararlı bulduk.

Makâlât'ta birincisi beş bent, ikincisi yedi bentten ibaret iki terci-i bend (41a-4/45a-3 ve 65a-10/ 71a-12), 17 dörtlükten ibaret murabbalar (59a-60b), bir adet mesnevi (Kırk Armağan Mesnevisi: 93b-8/ 101b-4) ve 89 adet manzumede ise gazel şekli kullanılmıştır. Beyit tutarı 2025'tir.

İlk beyit:

İy kadîm ü zü'l-celâl ü zü'l-cemâl
İy muķîm u ber-kemâl ü bî-zevâl

Son beyit:

Kemâl Ümmî sen evvel ÷ur yarağ it
Dağı ayruqları bu yola ķondur

1. Makâlât'ın Dili ve Söz Varlığı

Kemal Ümmî bir tekke şairi olduğu için ister istemez tasavvufî terimler ile zaman zaman Arapça ve Farsça tamlamalar kullanmış; ayet ve hadislere bazen doğrudan yer vermiş, bazen de onları dolaylı olarak işaret etme yoluna gitmiştir. Bu yüzden dilinde bazı bölümlerde kısmen ağırlık görülebiliyorsa da, temelde uyarıcı, öğretici amaç taşıdığı ve fazla sanat kaygısı taşımadığı için halkın dilini kullanmış; deyimlere, atasözlerine, hatta günümüzde bile bazı yöre ağızlarında yaşayan mahallî söyleyişlere yer vermiş, Divanında epeyce veciz anlatıma başvurmuştur. Atasözlerinin bir kısmı aynen verilmiş, bazılarına ise anlam olarak işaret edilmiştir.

Belirleyebildiğimiz atasözleri şunlardır:

Bir yalnızcağı biñ kişî şoymaz (28a-8) “Bir tilkinin derisi iki kez soyulmaz.”⁵

Derdini derdlüye dir Ümmî Kemâl/ Zîre her ÷adı ÷atmayan ÷ıymaz (28a-9) “Dertli dertlinin hâlinden bilir.”⁶

Eylük iden bulur eylîgi (14b-1) “İyilik eden iyilik bulur.”⁷

Gelen geçer konan göçer (71b-9) “Gelen geçer, konan göçer.”⁸

⁵ *Divanü Lügati't-Türk (çev. Besim Atalay)*, Ankara, 1999 (4. bs.), c. III, s. 244.

⁶ Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, İstanbul 2003 (11. bs.), s. 102.

⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK, Ankara 1971, c.I, s. 277.

⁸ a.e., s. 256.

Kılıç nesne kesmez kın içinde (76b-7) “Kılıç kınını kesmez.”⁹

Kim neyi sevse gerek kim ol ola çok ağduğuğı (15b-4) “Dervişin fikri ne ise zikri de odur.”¹⁰

Kişi n’itse kendüzine ider (78b-5) “Kişi ne yaparsa kendine yapar.”¹¹

Ne bal u gül var arusuz dikensüz (27a-2) “Dikensiz gül olmaz.”¹²

Ne bilür řađ olan şol ĥasta ĥālin (84a-5) / řayrınıñ ĥālin ne bilsün řađ olan (16a-4) “Tok acın ĥālinden ne bilir!”¹³

Șoñ peřimān ařři kılmaz (5b-1) “Son pişmanlık fayda etmez.”¹⁴

Günümüz konuşma dilinde, Anadolu’da değişik yörelerde kullanıldığına tanık olduğumuz bazı kelimeler de vardır. Bu anlamda belirleyebildiğimiz bazı sözler şunlardır:

bağdadı: “yapılarda kullanılan (bağlayıcı görevinde) uzun ağaç”¹⁵ *şakla dīn bağdadı içinde ‘amel zenbīlini (37b-2).*

çıķı: “çıķın, bohça”¹⁶: cümle çıķılar şolu dürr ü güher oldı (88a-5).

kafřa- < kađřa-/kođřa-: “gevřemek, salıvermek”¹⁷: *ömrüñ bināsi kafřayup oldı naĥūt (4a-2).*

keleci: ‘söz, laf; sözleşme, anlaşma’¹⁸: nā-ĥaķ keleci şatludur ağlu ağuz gibi (103a-13).

ķov ķovla-: “kovlamak, arkadan ķekiřtirmek, dedikodu etmek”¹⁹: *ya’ni ķov ķovlamađı terk eyleye (96a-4).*

parpılan-: “(hasta) halk hekimlerince üflenerek, ilaĥlanarak iyileştirilmek”²⁰: ger parpılınmasa ķudurur kime uğrasa/ aĥ ķurd gibi şalar ĥalar azđun domuz gibi (102b-7).

řonuķ: “parlak olmayan, mat”²¹: göñlümüñ āyīnesi şınığ u řonuķdur (48b-5).

yayķan-: “yıkanmak”²²: mağfired baĥrında yayķan (45b-4).

⁹ a.e., s. 294.

¹⁰ a.e., s. 203.

¹¹ a.e., s. 298.

¹² a.e., s. 206.

¹³ a.e., s. 363.

¹⁴ a.e., s. 348.

¹⁵ *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1993, (2.bs.) c. II, s. 477.

¹⁶ a.e., c. III, s. 1166.

¹⁷ a.e., c. III, s. 2110.

¹⁸ a.e., c. VIII, s. 2726.

¹⁹ a.e., c. VIII, s. 2939.

²⁰ *Derleme Sözlüğü*, c. IX, s. 3400.

²¹ a.e., c. IX, s. 3993.

²² Bilāl Aktan, “Kütahya ve Yöresi Ağızları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 20, Erzurum 2002, s.18.

yeyni/ yiyini: “hafif, ağır olmayan”²³: *dil üzre yeynidür (65a-11)*.

yeynil-: “hafiflemek”²⁴: bendüni kes ve yüküni yeynile (34b-6).

yeynilt-: “ağırlığı azalmak, hafiflemek”²⁵: yükini yeynildi bilen kayd-ı hammadı n’ider (10a-4).

Eski Anadolu Türkçesinin yazı dili olarak gelişip zenginleşmesinde Kemal Ümmî’nin üzerine düşeni büyük ölçüde yerine getirmeye çalıştığını düşünüyoruz. Çünkü zaman zaman çoğu deyimleşmiş birleşik fiile bolca yer vermekle de Türkçeye canlılık kazandırmaya çalışmıştır. Örnek olarak bunların bir kısmını aşağıda veriyoruz:

ağ/ğ ol-	: ‘ağarmak’ (96b-2)
al eyle-	: ‘hile yapmak, tuzak kurmak’ (84b-10)
arı kııl-	: ‘temizlemek’ (14a-12)
aşşı eyle-	: ‘kâr/ fayda sağlamak’ (39b-10)
aşşı it-	: ‘kâr etmek, fayda sağlamak’ (9a-2)
baş ol-	: ‘yara olmak’ (73a-4)
baş vir-	: ‘baş koymak, her tür fedakârlığa hazır olmak’ (2b-1)
binâ ur-	: ‘ev yapmak, kurmak’ (84a-11)
büt idin-	: ‘put edinmek’ (14a-12)
dem ur-	: ‘...-den söz etmek’ (38a-4)
dirlik diril-	: ‘hayat sürmek, yaşamak’ (50a-5)
düzgün düz-	: ‘hile yapmak; hazırlık yapmak’ (94a-6)
em ol-	: ‘çare/ derman olmak,’ (26b-4)
eyülük kııl-	: ‘iyilik yapmak’ (69b-8)
fikir kııl-	: ‘düşünmek’ (96a-13)
ğam yi-	: ‘üzülmek’ (17b-2)
ğanîmet gör-	: ‘fırsat bilmek/saymak’ (28b-7)
göz aç-	: ‘göz açmak’ (18a-2)
hâlis it-	: ‘temiz tutmak, temizlemek’ (31b-3)
hürmet kııl-	: ‘saygı göstermek’ (108a-9)

²³ Aktan, s. 18.

²⁴ a.e., s. 18.

²⁵ *Derleme Sözlüğü*, c. XI, s. 4261.

kem gör-	:‘aşığı/ hor görmek’ (40a-10)
kıran ol-	:‘salgın hastalık olmak’ (89b-2)
kulağ tut-	:‘dinle-, kulak vermek’ (86b-4)
lâf ur-	:‘söz etmek, konuşmak’ (102b-8)
nefy it-	:‘gidermek, bertaraf etmek’ (16b-7)
‘ömür al-	:‘ömür sürmek, yaşamak’ (77a-5)
ögünü başuña dir-	:‘aklını başına toplamak’ (12a-1)
ögüt tut-	:‘öğüt tutmak’ (99a-7)
peşimân yi-	:‘pişman olmak’ (98a-8)
ra‘d ur-	:‘şimşek çakmak’ (86a-2)
şafâ eyle-	:‘safılaştırmak, temiz hale getirmek’ (66a-7)
şag it-	:‘iyileştirmek, sağlamaştırmak’ (70a-4)
sebîl kııl-	:‘harcamak’ (98b-8)
süst ol-	:‘gevşek/ ihmâlkâr olmak’ (80a-2)
terkin ur -	:‘terk etmek, vaz geçmek’ (33a-6)
taş‘ata dur-	:‘ibadet etmek’ (61b-2)
tabança ur-	:‘tokat atmak’ (39a-4)
ta‘na ur-	:‘ayıplamak’ (15a-8)
tülü‘ it-	:‘(güneş) doğmak’ (67a-3)
tuş ol-	:‘isabet etmek, denk gelmek, uygun gelmek (64b-3)
yarağ it-	:‘hazırlamak, hazırlık yapmak’ (36a-10)
yarağ kııl-	:‘hazırlık yapmak’ (96a-11)
yarağ yi-	:‘hazır(dan) yemek’ (84b-12)
yazuğ kııl-	:‘günah işlemek’ (8a-3)
yoğa say-	:‘yok saymak’ (63b-3)
yüz ur-	:‘yüz sürmek, minnet etmek’ (79a-5) vb.

Makâlât ta 15 kez geçen *Allâh* kelimesine karşılık 12 kez *Çalap* (47a-4), 30 kez *Taîrî* (49a-7); hiç kullanılmayan *cehennem*’e karşılık 17 *şamu* (52b-6); 17 *cennet* (57a-7)’e karşılık 16 *uçmağ/ğ* (66b-9); 15 *günâh*’a karşılık 26 *yazuğ/ğ* (76a-1) kullanılmıştır. Bu durum, Kemal Ümmî’nin Eski Türkçe dönemine ilişkin birtakım kelimelere yer vermesi bakımından önemlidir. *Şabah namâzı* yerine *taîr namâzı* (4b-3)’nın kullanılma-

sı, *yol urıcı* “yol kesen, harami” (55a-12), *yap-* “kapamak, örtmek” (*şeytân kapusun yapuñuz* 24a-2), *şoñ ucı* (> *sonuç*) (71b-4), *koñşı* “komşu”(19a-7), *kañçaru* “nereye” (33b-2), *birle* “ile, birlikte” (93b-2), *kañu* “karanlık” (102a-6) gibi nispeten eski kelimelerin kullanılmaları da aynı şekilde dikkat çekmektedir.

Şu beyitler, Kemal Ümmî'nin ne kadar başarılı ve sade bir Türkçe kullandığını göstermektedir:

“Baķuñ iy cān dilin gözin açanlar
Beķā mülki fenā evden seçenler

Kañı şol dünyāya mağrūr olanlar
Kañı şol menzile kañup göçenler

Kañı şol illere benüm diyenler
Kañı şol yollara gelüp geçenler

Kañı şol bāğları diküp gidenler
Kañı şol yirleri eküp biçenler

Kañı şol kañ'alar burçlar yapanlar
Kañı anda turup yeyüp içenler

Kañı şol baylara hürmet kılanlar
Kañı yoħsulları yirüp seçenler

Kañı şol cem' olup tiz tağılanlar
Kañı şol şem' olup yanup uçanlar” (108a-4/10)

.....

“Kişi bundan daħı artuķ ne aza
Ki şükri yoķ çoğa vü şabrı aza

‘Amel yatlu emel uzak kısa yaş
Bu derd ile olupdur gözümüz yaş

Çü kañı azmıñuz bizi sen oñar
Ki sen oñ didüğüñ azmazı oñar

Niçe yapup düzevüz bāğ u hāne
Çü dünyā ne kula kalur ne hana

Şular kim tuna açıla qarāra
Tanuqdurlar ki sensin bir qarāra

Bu her kudret senüñ iy kudret issi
Ki ‘alem geh sovuğ odlar geh issi

Giderüp getürürsin kış u yazı
Ki biter yaşarur her tağ u yazı” (111b-5/11)

2. Ses Bilgisi (Fonetik)

2.1. Ünlü Uyumu

Metnimizde son derece kalınlık-incelik uyumuna bağlı kalınmıştır. Ancak yuvarlaklık uyumu için aynı şeyi söyleyemeyiz. Çünkü bazı kelimelerin birinci hecelerinde yuvarlak ünlü bulunmasına karşılık, ikinci hecelerde çoğu zaman düz ünlü gelmekle yuvarlaklık uyumu bozulmuştur. Bu tür kelimelerin önemli bir kısmı aşağıda gösterilmiştir:

bulın- (107b-3), бүkil- (25b-2), бүri- (10765a-4), dökil- (66b-13), görün- (111a-8), gümüş (64b-9), köpri (58b-2), kullıq (36b-11), kumrı (36b-7), kırı- (36b-7), kırıl- (93b-5), kırıt- (64b-13), kırtıl- (71b-4), oqı- (45a-6), ögin- ‘öğün-’ (61a-9), öli (51a-1), soñıcı ‘sonucu(nda)’ (107b-1), süri- (44a-1), toğrı (32a-2), tolın- ‘dolunay durumuna gelmek’ (83b-11), uğrı (81a-3), unıt- (113b-7), uyı- (40a-3), yolın- (89a-11), yüri- (46b-8).

Bağlayıcı ünlüler dâhil, bazı yapım (-çI, -dIn, -kI, -Incl... vb.) ve çekim (-ğII, -mIş, -sIn, -IcAk, -Icl... vb) eklerindeki ünlülerin sürekli düz kullanılmaları²⁶ da yuvarlaklık uyumunu bozmuştur.

Eski Türkçe döneminden beri düzlük uyumuna aykırılığı devam edegelen iki kelime belirleyebildik: eyü (46b-2), dilkü (78b-3), tilkü (104-11). Bu dönemde benüm (26b-4), senüñ (42a-5), bildür- (100a-8), virür- (7b-6) didük (93a-3), yitdükçe (100b-1) vb. kelimelerde görüldüğü gibi, sürekli yuvarlak ünlüyle kullanılan²⁷ bazı yapım ve çekim eklerini geniş bir şekilde örneklendirme yoluna gitmedik. Çünkü bu noktada, dönemin öteki eserlerinden ayrılan bir durum yoktur.

²⁶ Gürer Gülsevin-Erdoğan Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara 2004, s.95-96; Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s.105.

²⁷ Gülsevin-Boz, s. 94-95.

2.2. Ünsüz Uyumu

Eski Anadolu Türkçesinde ünsüz uyumu yoktur. Bu dönemde bazı eklerin sürekliliği, ötümlü olması, uyumsuzluğun önemli sebeplerindendir. Her zaman ötümlü bir ünsüzle başlayan başlıca ekler şunlardır: -dA, -dAn, -dUr (bildirme), -dUrAr, -dI, -dUr (ettirgenlik), -dUk.

Öte yandan bazı yapım ve çekim eklerindeki ötümlü /c/ ünsüzünün yanı sıra ötümsüz /ç/ ünsüzüne çokça yer verilmesi de önemli bir özelliktir: *tabança 'tokat' (39a-4), yolça (34b-7), korçıkçağ (96a-11), geliçek (96a-1), kaççaru (33b-2) vb.*

2.3. Ses Değişmeleri

2.3.1. Ünlü Değişmesi

2.3.1.1. e~i Tercihi

"Eski Anadolu Türkçesinde kök ünlüsü e~i tercihi oldukça karışıktır. Bu konuda belirgin bir kuraldan söz etmek mümkün değildir. Bugüne kadar söylenenler ise, genellikle belirli eserlerin imlâsı olarak gözükmektedir."²⁸ Aynı kelimenin hem e'li hem i'li şekillerinin bulunması, bu iki sesi bünyesinde bulunduran ve sonradan i ve e şeklinde gelişme gösteren bir kapalı e (é)'nin varlığını düşündürmüştü de bu konuda yapılan çalışmalar, bu değişimin hangi yönde olduğunu kesin olarak ortaya koyacak nitelikte değildir.²⁹ O yüzden biz de burada, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine geçişte e~i tercihlerini bir liste hâlinde vermeyi uygun gördük³⁰.

Günümüzde genellikle e ile söylenen kelimelerin büyük bir kısmı Makâlât'ta i ile yazılmışlardır; Bunların oranı e'li biçimlere göre daha çoktur:

bisle- (58a-7), biz- 'usanmak' (54a-2), dirnek (49b-9), diyşür- (93b-1), giç- (40a-6), girçek (25b-6), il 'yabancı' (105a-10), iş 'eş, benzer' (110a-7), it- (73a-1), niçe (11b-4), nişe (21a-2), siz- (54a-2), vir- (44a-1), yil (23a-6), yit- (44a-2).

Ancak zaman zaman, bir kısmı yukarıdaki anılanlar olmak üzere, değişik kelimelerde e'ye de rastlanabilmektedir. Harekeli olan metnimizde esreli yazılmış, i'li biçimlerin asıl yazmaya; az sayıdaki üstünle yazılmış e'li biçimlerin de müstensihe ait olabileceğini düşünüyoruz

Birinci hecesinde e tercih edilen kelimeler: besle- (49a-2), gerçek (23b-4), ye- (103a-3), yetiş- (24b-6) vb.

²⁸ Gülsevin-Boz, s. 96.

²⁹ Özkan, s. 99'da dip not: Mertol Tulum, *Sinan Paşa, Tazarrunâme* (Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ktp. nr. T 800), İstanbul, 1968, s.38

³⁰ Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde i ile yazılan sesi bazı araştırmacılar kapalı e (é) olarak benimserken (Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1977, s. VII), bazı araştırmacılar da (Zeynep Korkmaz, *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 100; Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1977, s. 21) ise i olarak okumayı tercih etmişlerdir.

Bu iki değişik uygulama, müstensihthen de kaynaklanmış olabilir.

2.3.2.1. Ötümlüleşme

Ön sestte her ne kadar *di-* (16-1), *dir-* (17b-1), *düş-* (49a-2), *dürlü* (49b-9), *dil* (50a-8), *diri* (51a-1), *dad* ‘tat’ (41a-1), *dilkü* (78b-3) gibi ötümlleşmiş *d-*’li biçimlere rastlanmakta ise de aşağıda sıraladığımız ötümsüz, daha eski *t-/t-*’li biçimlerin çokluğu, *Makâlât* için dikkat çekici bir özelliktir:

tañ (23a-6), tağ (16b-4), tağıt- (18a-6), tağla- (47b-2) tal- (35a-9), tal (88a-6), tar (35a-14), taş ‘dış’ (3b-2) taşra (84b-6), tavar (18b-2), tayandur- (9a-4), toğ- (21b-3), toğan ‘bir tür kuş’ (104a-7), toğrı (26a-5), tolaş- (83b-12), tolı (81b-12), tolın- (83b-11), tolu (22a-5), ton ‘giysi’ (10b-5), tonan- (22b-6), toy- (9a-5), toyur- (3b-1), tut ‘dut ağacı’ (5a-2), tuy- (9b-3), tıydu- (14b-9).

İç sestteki ötümlleşmeler: işidür <işit-ür (112b-9), ufada <ufat-a (77b-11), taşrağı <taşrağı (84b-4), dağı <dağı (7b-5), gider (14a-10), iledür (45a-1), kılıcı (24a-4), tad-ur- <tat-ur- ‘tat vermek, tatlandırmak’ (79b-4).

Son sestteki ötümlleşmelerin çoğu, vezinde ulama gereği yapılmıştır: çoğ ol- (29b-4), ağ u kara (40b-3), toprağ olup (3a-6), yoğ ol- (11a-4), çoğ-ısa (49a-1), ırağ iste- (45a-1).

2.3.2.2. Süreklileşme

İç sestteki -k-/-k->-ğ- süreklileşme örneği çoktur: ağça (39b-6), ağsak (35a-11), ağşam (27a-2), bağça (88b-2), koğu (86a-1), korğ-ar (19a-8), korğu (4a-7), uyğu (12a-6), yoğsa (31b-5), yoğsul (27a-7).

Az zayıda b>v, ç>ş süreklileşme örnekleri de vardır: iltevüz (101a-10), kâruvân <kârubân (40a-2), bâğvân <bâğbân (89b-1), nişe <niçe/neçe (21a-2).

2.3.2.3. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmelerinin bir kısmının vezin gereği yapıldığını, bir kısmının ise vurgusuz orta hecede bulunması dolayısıyla meydana geldiğini düşünüyoruz: *dirlik* <*dirilik* ‘hayat’ (38b-1), *aşla-* <*aşıla-* (16b-4), *eylük* <*eyülük* (14b-1), *ağlu* <*ağulu* (103a-13), *ağzuñ* (36a-4), *yımşak* <*yumuşak* (112b-7).

2.3.2.4. Ünsüz Tekleşmesi

ısuz <ıssuz (89b-1), dükân <dükkân (87b-6).

2.3.2.5. Ünlü Tekleşmesi

n’ideyim- <ne ideyim (72b-3), n’eylesün <ne eylesün (106a-2), n’olısar <ne olısar (103b-4).

2.3.2.6. Ünsüz İkizleşmesi

aşşı <aşğ ‘fayda’ (113a-13), issi ‘sahip’ <isi <idi+si (111b-10).

2.3.2.7. Ünsüz Değişmesi

r> y değişiminin tek örneği vardır: *diyşür*-<dirşür- ‘toplamak’ (93b-1).

2.3.2.8. Dudaksılaşma

kaşşa- <koğşa- (4a-2), sovuğ <soğuk (103-12), kov- <koğ- (17a-5), kulavuz <kulağuz (26a-3).

2.3.2.9. Türeme

Ünlü Türemesi: hānumān <hān-mān (82a-2), tizirek <tiz-rek (34b-7), yigirek <yig-rek (69a-11), bahtulu <baht-lu (84b-11).

Ünsüz Türemesi: Örneklerin bir kısmı yardımcı ünsüzdür; yabancı kelimelerin söylenişinde kullanılanlar da vardır: tāyib <tā’ib (72a-2), şāyim <šā’im (92b-1), kāyim <kā’im (99a-9), şağāyir <şağā’ir (32b-6), kebāyir <kebā’ir (32b-6), hāzāyin <hāzā’in (68b-11).

2.3.2.10. Benzeşme

derhem <*dirhem* (52b-5), *südük* <*sidük* ‘sidik’ (DLT III, s.321) (96a-6) örneklerinin ünlülerinde gerileyici benzeşme vardır.

2.3.1.11. Göçüşme

Tek örneği vardır: bigi <gibi (38a-5, 45b-1).

2.3.1.12. Hece Düşmesi

dileyim <dileyeyin/dileyeyim (94a-11), kandadur <kanda durur (25b-4).

Yukarıdaki özelliklerle düşme, türeme gibi ses olaylarının bir kısmı, eserin manzum olması dolayısıyla vezin gereği olarak yapılmış olabilir, diye düşünüyoruz.

3.Şekil Bilgisi (Morfoloji)

Makâlât, ait olduğu dönemin şekil özelliklerini iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Dönemin bilinen özelliklerini burada genişçe örneklendirme yoluna gitmeyip bilinen şekil özelliklerini tekrarlama yerine, dönem eserlerinde seyrek, fakat yazmamızda sık görülen bazı şekil özelliklerine yer vereceğim. Bu anlamdaki özellikler şunlardır:

a) *Makâlât*’ın bizce belki de en dikkat çeken yönü, *-(IU)p* zarf-fiil ekinin *dur-*<*tur-* yardımcı fiili ile birlikte pek çok fiil çekiminde görev almış olmasıdır. *Dur-* yardımcı fiilinin fiil çekiminde yer almadığı durumlar da vardır; bazen düşmüş ve yardımcı fiile gelmesi gereken kişi ekleri *-(IU)p* üzerine gelmiştir. Bu tür dilbilgisel özellik,

Harezmi ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerde sık görülebilen bir özelliktir.³¹ Eski Anadolu Türkçesinde ender karşılaşılan;³² *duyulan/ görülen geçmiş*, hatta *şimdiki zaman* anlamını veren bu fiil kipini *belirli geçmiş zaman* olarak adlandıran bilim adamları vardır³³: *çün çıkarupsın* ‘çıkarmışsın’ *gönülden mihrini ağyārınunı* (38a-2), *ne ğarra olupsin* ‘ne güveniyorsun?’ (106a-7), *irşād olupdur* ‘olmuştur’ (54a-3), *ne toğupdur* ‘doğmuştur’ *ne toğısardur anadan* (54a-5), *maħbūs idüpdür* ‘etmiştir’ (58a-5), *beyān olupdur* ‘olmuştur’ (74a-1), *ķamu etrāfi tutupdur* ‘her yeri kaplamıştır’ (91b-5), *bu derd ile olupdur* ‘olmaktadır’ *gözümüz yaş* (111b-6).

b) dur- (<tur-) yardımcı fiilinin henüz ekleşmemiş durur şekli, ekleşmiş -dUr şekline göre daha yaygındır: *mübtelā durur* (35b-9), *ħaķ durur* (45a-9), *yaşlu durur* (52b-5), *şer durur* (81a-4), *ķılmış durur* (91b-3), *nesne durur* (94a-13).

c) Tasvirî fiillerden yeterlilik fiilinin olumsuz şeklinin çekime girdiğinde, zarf-fiil ekinin genellikle dar ünlü (-I/-U) ile kullanılması³⁴: *ağardımaduñ* (36a-12), *bulımazam* (42b-1) *atımazsın* (61a-7), *iledimezem* (61a-10), *yitümezsin* (61a-5), *gülımezem* (72b-4), *görimezem* (26b-3) vb.

ç) Tek örnekte, sıfat-fiil eklerinden -ğAn’lı eski bir şekil görülmektedir: *uyugan* ‘uyuyan’ (44b-6).

d) Bir yerde yükleme hâli için yönelme hâli eki kullanılmıştır: *Evliyā kavline inkār itmedi* (82b-4).

Sonuç

Kemal Ümmî Divanı’nın yazmalarından olup *Makâlât* adıyla istinsah edilmiş yazma, bizce, dil bakımından incelemeye değer en önemli yazmalardan biridir. Çünkü mevcut yazmalar içinde, istinsah tarihi en eski olan üçüncü yazmadır. Aynı zamanda dil özelliği bakımından; ses ve şekil bilgisi yönünden pek fazla değişime uğramamıştır. O yüzden ilk istinsah edilen öteki yazmalarla birlikte, daha geniş bir şekilde yeniden dil incelemesinin yararlı ve gerekli olduğuna inanıyoruz. ©

³¹ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (haz. Günay Karaağaç), İstanbul 1988, s. 138.

³² Özkan, s. 136; Gülsevin-Boz, s. 122-123; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, 1997, s. 83-84.

³³ János Eckmann, *Tarihî Türk Şiveleri “Harezmi Türkçesi”* (çev. Mehmet Akalın), Ankara 1998, s. 206.

³⁴ Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1977, s. 142.

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü c. I*, TDK, Ankara, 1971.
- AKTAN, Bilâl, “*Kütahya ve Yöresi Ağzları Üzerine*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 20, Erzurum, 2002, (s. 9-20).
- DERLEME SÖZLÜĞÜ, c. II, III, VIII, IX, XI, Ankara, 1993, (2.bs.).
- DÎVÂN LUGATİ’T-TÜRK (çev. Besim Atalay), c. III., Ankara, 1999 (4. bs.).
- ECKMANN, János, *Çağatayca El Kitabı* (haz. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988.
- ECKMANN, János, Tarihî Türk Şiveleri “Harezm Türkçesi” (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 1998.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, 1997.
- GÜLSEVİN, Gürer - BOZ, Erdoğan, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara, 2004.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara 2004, 2. bs.
- HICKMAN, W. C., “On The Manuscripts of The Divân of Ümmî Kemâl”, *Journal of Turkish Studies*, Harvard, 1979, c. III, (197-207).
- KORKMAZ, Zeynep, *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara, 1973.
- ÖZKAN, Mustafa, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul, 2000 (2.bs.).
- SARIÇİÇEK, Ramazan, *Kemal Ümmî Hayatı Sanatı, Eserleri ve Divanı: İnceleme-Metin*, Basılmamış Doktora Tezi 1997, İnönü Ü., Sos. Bil. Ens., Malatya, XVIII+689 s.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul, 1977.
- YAVUZER, Hayati, *Kemal Ümmî Hayatı, Sanatı ve Divanı: İnceleme-Metin*, Basılmamış Doktora Tezi 1997, Gazi Ü., Sos. Bil. Ens., Ankara, 835 s.
- YURTBAŞI, Metin, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, İstanbul, 2003 (11. bs.).